

SECTION 4. CURRENT ISSUES IN PRIVATE LAW UNDER TURBULENCE

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-629-4-14>

ФОРС-МАЖОРНІ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ЯК ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ АДАПТАЦІЇ ДОГОВОРІВ ДО НАДЗВИЧАЙНИХ ОБСТАВИН

Богданова В. В.

ВСТУП

Глобальні кризи такі як пандемії, повномасштабні війни, масивні природні катастрофи, технологічні аварії чинять руйнівний вплив на сталість виконання договірних зобов'язань у приватоправовому секторі економіки. Економічний аналіз кризових подій виокремлює кілька ключових наслідків: повне або часткове зупинення договірної діяльності, зростання вартості виконання, непередбачуване зниження попиту чи пропозиції та суттєве підвищення правових ризиків.

Динаміка останніх років засвідчила, що саме форс-мажорні застереження у договорах перетворюються на ключовий елемент захисту комерційних інтересів сторін у надзвичайних обставинах. Особливості нормативної конструкції цих застережень, їхнє тлумачення і правозастосування безпосередньо визначають стабільність господарських процесів в умовах викликів глобального масштабу.

Для української правозастосовчої практики означене питання змістилося від теоретичної дискусії до практично-критичного значення, особливо після початку повномасштабної російської агресії у 2022 році. Повномасштабна агресія Росії проти України, виявили вітчизняну договірну систему вразливою до істотної правової невизначеності: руйнування підприємств, зміщення ринків, евакуація трудових ресурсів, тимчасова окупація або блокування територій призвели до масового невиконання чи неможливості виконання договірних зобов'язань. Подібна ситуація поставила форс-мажорне регулювання на одну із перших сходинок серед юридичних інструментів забезпечення цивільного обігу у кризових реаліях.

Водночас, аналіз зарубіжної практики, зокрема, Великої Британії та США, демонструє, що більша деталізація форс-мажорних положень

у договорах дозволяє ефективніше реагувати на економічні, політичні чи соціальні виклики, забезпечує визначеність для сторін і судів при вирішенні спорів. Структурні відмінності у підходах до регулювання та тлумачення форс-мажору у вітчизняному і міжнародному праві виявили істотний вплив на процеси адаптації бізнесу, а також на захист справедливого балансу інтересів контрагентів. З цієї причини загальноприйнятою практикою є включення до договорів застереження про форс-мажорні обставини, щоб звільнити сторону від відповідальності за невиконання своїх договірних зобов'язань, якщо на це виконання впливають події, що не залежать від неї.

1. Аналіз та дослідження договірних застережень в країнах загального (англосаксонського) права

Загалом, форс-мажорні обставини суперечать принципу “*pacta sunt servanda*” (з латинської «договір має виконуватись»), необхідному в цивільному та міжнародному праві та відображеному в загальному (англосаксонському) праві¹.

Відмінною рисою договірного права системи загального права є те, що, за незначними винятками, воно залишає сторонам повну свободу визначати у договорі всі умови, які регулюватимуть їхні правовідносини. Такий підхід забезпечує гнучкість у формуванні змісту контракту та гарантує, що погоджені положення не будуть змінені зовнішніми правовими принципами, як це часто відбувається у континентальному праві.

Разом із тим ця перевага означає, що якщо сторони прагнуть «захистити» свій договір від можливих змін обставин у майбутньому, вони повинні прямо передбачити відповідні механізми у самому тексті договору. За відсутності таких положень законодавство надає вкрай обмежені можливості для звільнення сторони від відповідальності за невиконання зобов'язань у випадку впливу зовнішніх непередбачуваних подій.

Саме тому усталеною практикою в англо-американському праві є включення до контрактів спеціальних застережень про форс-мажор, які дозволяють звільнити сторону від відповідальності за невиконання зобов'язань у випадку настання обставин, що перебувають поза її контролем. На відміну від інших систем, системи загального права не визнають форс-мажор автоматично, якщо договір спеціально не містить положення про форс-мажор. Це означає, що в таких юрисдикціях, як Сполучені Штати та Велика Британія, застосування форс-мажору повністю залежить від формулювання договору. Таким чином, оскільки форс-мажор не є правовою доктриною за замовчуванням у загальному

¹ Lukashuk I. I. International Law in a Period of Transition. American Journal of International Law. 1989. Vol. 83, № 3. P. 513–518. DOI: <https://doi.org/10.2307/2203309>.

праві, договори повинні чітко визначати обставини, за яких вони застосовуються.

Аналіз численної судової практики США та Великобританії дає змогу глибше осягнути особливості формулювання форс-мажорних застережень і механізм їх реалізації на практиці: суди тлумачать ці положення вузько, тобто якщо договір визначає певні події форс-мажору (наприклад, стихійні лиха чи війни), але не включає інші (наприклад, пандемії), суд може відмовити у поширенні цього положення за межі його явних умов.

Принцип автономії волі сторін контракту (*autonomy of contract*), за якої сторони абсолютно вільні деталізувати ситуації, визначити процедури дії на практиці призводить до того, що суди тлумачать форс-мажорну клаузулу (застереження) вузько, ретельно вивчаючи зміст договору: якщо ситуація не прописана або визначення надто абстрактне, суд може відмовитися поширювати дію положення за межі його прямого змісту. На увагу заслуговує тлумачення «форс-мажорних застережень» Верховним Судом штату Техас у справі № 21-0461. Так, Верховний Суд вказав, що положення про форс-мажорні обставини – це «договірне положення», що розподіляє ризик збитків, якщо виконання стає неможливим або недоцільним, особливо в результаті події або наслідків, які сторони не могли передбачити або контролювати. Застосування конкретного положення про форс-мажорні обставини залежить від умов, які сторони договору вільно обрали, і кожне положення має тлумачитися відповідно до його власних умов, оскільки не існує єдиного тлумачення, яке підходить для всіх випадків². Такий підхід демонструє важливість включення форс-мажорних застережень з урахуванням специфіки конкретних договірних правовідносин.

Також, при тлумаченні застережень про форс-мажор суди виходили із конкретних обставин сторін і відмовлялися застосовувати застереження про форс-мажор, які широко тлумачать перелік таких обставин³. До прикладу, суди штату Нью-Йорк визнали пандемію COVID-19 та пов'язану з цим заборону на провадження господарської діяльності для некритичних підприємств достатньою підставою для звільнення

² Texas Supreme Court, No. 21-0461 – April 22, 2023. Режим доступу: <https://cases.justia.com/texas/supreme-court/2023-21-0461.pdf?ts=1682086273/> (дата звернення: 26.10.2025).

³ JN Contemporary Art LLC v. Phillips Auctioneers LLC, No. 21-32 (2.2022). Justia, 2022. Available at: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/21-32/21-32-2022-03-23.html> (accessed October 26, 2025).

від виконання, якщо у відповідному положенні прямо було зазначено термін «стихийне лихо» як обставину, яка вводить в дію застереження⁴.

Таким чином, судова практика США засвідчує, що ефективність форс-мажорних застережень безпосередньо залежить від точності їх формулювання та узгодженості з конкретними обставинами справи: у низці юрисдикцій, застосовується обмежувальний підхід, який визнає форс-мажор лише за умови прямого зазначення відповідної події, тоді як надмірно широке тлумачення, що охоплює будь-які непередбачувані чи неконтрольовані зміни, судами відхиляються. Водночас, автономія волі сторін дозволяє їм розширювати або звужувати сферу дії таких положень шляхом додаткових угод (до прикладу, supplemental agreement/supplementary agreement/amendment).

Для кращого розуміння процесу становлення договірної практики та способів закріплення форс-мажорних застережень у договорах варто звернутися до прикладів таких положень у правочинах, укладених суб'єктами різних сфер діяльності у США.

Так, Constellation Pharmaceuticals Inc. – американська біофармацевтична компанія, що спеціалізується на розробці епігенетичних препаратів для дослідження рідкісних захворювань та лікування онкологічних хвороб (Орендар), укладаючи договір оренди приміщення, у пункті 34 договору, закріплюють форс-мажорні застереження у наступному вигляді: *«за винятком обов'язку Орендаря своєчасно сплачувати оренду плату та обов'язку будь-якої зі сторін здійснювати інші платежі, передбачені цим Договором (які за жодних обставин не можуть бути відстрочені чи скасовані), ні Орендодавець, ні Орендар не несуть відповідальності та не вважаються такими, що порушили умови Договору, у разі затримки виконання своїх зобов'язань, якщо така затримка спричинена, пов'язана або виникла внаслідок: дії непереборної сили (стихійних лих), провалів ґрунту чи осідання, страйків або зупинок праці, що охоплюють відповідний регіон, локаутів чи інших трудових спорів у межах регіону, ембарго, карантинів, оголошених надзвичайних станів або надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я, пандемій, епідемій, інфекційних захворювань, особливо несприятливих погодних умов, національних, регіональних чи місцевих катастроф, лих або катаклізмів, неможливості отримати робочу силу чи матеріали (або їх розумні замітники) за прийнятною ціною через їх дефіцит, інших причин, що виходять за межі розумного контролю сторони, неможливості отримати необхідні для виконання зобов'язань комунальні послуги не з*

⁴ Kel Kim Corporation v. Central Markets, Inc. Court of Appeals of the State of New York. 21.12.1987. 70 N.Y.2d 900. Режим доступу: <https://www.casemine.com/judgement/us/59148c0eadd7b0493452bfe3> (дата звернення: 26.10.2025).

вини сторони, яка їх не отримала, урядових указів, законів, дій, обмежень, розпоряджень, регуляцій чи контролю, національних, регіональних, державних або місцевих надзвичайних ситуацій, затримки інспекцій федеральними, державними чи місцевими органами або відповідними державними органами, затримки у видачі чи відкликанні дозволів, погоджень, сертифікатів на право користування чи інших прав, ворожих дій іноземних урядів, тероризму, заколотів, бунтів, громадських заворушень, пожеж чи інших випадкових подій, а також будь-яких інших причин або подій, що виходять за межі розумного контролю зобов'язаної сторони»⁵. У наведеному прикладі сторони закріпили в договорі широке тлумачення обставин, за яких сторона, яка допустила порушення зобов'язання, звільняється від договірної відповідальності у випадках перелічених у договорі. Водночас, за невиконання зобов'язань у разі надзвичайних і непередбачуваних обставин поза контролем сторін не поширюються на грошові платежі, зокрема орендну плату.

За змістом зміненої та викладеної в новій редакції Угоди про права між New York City REIT, Inc. та Computershare Trust Company, N.A. (17 серпня 2020 року) (угода щодо надання прав на придбання привілейованих акцій, пов'язаних із простими акціями компанії), у пункті 35 Сторони виклали форс-мажорні застереження у такій формі: *«Незалежно від будь-яких інших положень цього Договору, які можуть суперечити наведеному, Агент з прав не несе жодної відповідальності за невиконання чи затримку у виконанні будь-якої дії, обов'язку чи зобов'язання у зв'язку з настанням обставин, що виходять за межі його розумного контролю (включаючи, без обмежень, будь-який акт чи положення чинного або майбутнього закону чи нормативного акта або рішення органу державної влади, дію непереборної сили, пандемію, епідемію, війну, громадську чи військову непокору або безлад, заколот, терористичний акт, пожежу, землетрус, бурю, повінь, страйк, зупинку роботи чи подібні події)»*⁶. Означене положення фактично звільняє агента з прав від відповідальності за затримку або невиконання зобов'язань у випадку настання непередбачуваних і

⁵ Lease Agreement between ARE-MA Region No. 75, LLC and Constellation Pharmaceuticals, Inc. November 13, 2020. Justia. Business Contracts. Available at: <https://contracts.justia.com/companies/constellation-pharmaceuticals-inc-3482/contract/157336/#clause-id-320072/> (accessed October 26, 2025).

⁶ Amended and Restated Rights Agreement between New York City REIT, Inc. and Computershare Trust Company, N.A. August 17, 2020. Justia. Business Contracts. Available at: <https://contracts.justia.com/companies/new-york-city-reit-inc-4682/contract/125728/#clause-id-236385/> (accessed October 26, 2025).

неконтрольованих обставин, перелік яких охоплює як природні катастрофи, так і соціально-політичні чи правові фактори.

Наочним зразком слугує також договір постачання обладнання (Equipment Sale Agreement), згідно з яким U.S. Well Services, LLC погоджується продати певне обладнання компанії Python Holdings, LLC від 30 вересня 2021 року, пунктом 23 якого визначено, що *«Жодна зі Сторін не несе відповідальності перед іншою Стороною і не вважається такою, що порушила або невиконала цей Договір, у разі невиконання чи затримки у виконанні будь-якого його положення, якщо і тією мірою, якою таке невиконання чи затримка спричинені обставинами, що виходять за межі розумного контролю постраждалої сторони («Постраждала Сторона»), включаючи, без обмежень, такі форс-мажорні події («Форс-мажорні обставини»): (а) дії непереборної сили; (б) повінь, пожежа, землетрус або вибух; (в) війна, вторгнення, воєнні дії (незалежно від того, оголошена війна чи ні), терористичні загрози або акти, заколот чи інші громадські заворушення; (д) урядові накази, закони чи дії; (е) ембарго або блокади, що діють на дату укладення цього Договору чи після неї; (ф) національна або регіональна надзвичайна ситуація; (г) страйки, зупинки або уповільнення роботи чи інші промислові заворушення; (х) перебої у роботі телекомунікацій»*⁷. Це положення закріплює класичний підхід: сторони звільняються від відповідальності за невиконання зобов'язань у випадку настання непередбачуваних і неконтрольованих подій, при цьому наведено широкий, але типовий перелік таких обставин.

Аналіз наведених прикладів договірних положень свідчить, що сучасна практика укладення комерційних угод у США характеризується широким і водночас диференційованим підходом до закріплення форс-мажорних застережень. У договорах оренди (як у випадку з Constellation Pharmaceuticals Inc.) форс-мажорні положення формулюються максимально розширено, охоплюючи як природні катастрофи, так і соціально-економічні чи правові фактори, проте з чітким винятком щодо грошових зобов'язань, які залишаються безумовними. В угодах корпоративного характеру (як у New York City REIT, Inc.) акцент робиться на звільненні спеціалізованого суб'єкта – агента з прав від відповідальності у випадку непередбачуваних і неконтрольованих подій, що підкреслює значення захисту посередницьких функцій

⁷ Equipment Sale Agreement between U.S. Well Services, LLC and Python Holdings, LLC. September 30, 2021. Justia. Business Contracts. Available at: <https://contracts.justia.com/companies/us-well-services-inc-5502/contract/201653/#clause-id-426358> (accessed October 26, 2025).

у корпоративних відносинах. У договорах поставки обладнання (U.S. Well Services, LLC – Python Holdings, LLC) застосовується класичний підхід: сторони звільняються від відповідальності за невиконання зобов'язань у разі настання обставин поза їхнім контролем, із наведенням типового, але вичерпного переліку таких подій. Таким чином, форс-мажорні застереження у різних видах договорів виконують спільну функцію – балансування ризиків між сторонами у випадку непередбачуваних подій, але їхня конкретизація та обсяг залежать від природи правовідносин.

На відміну від більшості юрисдикцій континентальної правової системи, англійське право не передбачає автоматичного застосування доктрини форс-мажору, натомість регулювання випадків форс-мажору впливає безпосередньо з договору. Для англійських судів є звичним застосовувати договори чітко відповідно до їхнього тексту, поважаючи свободу сторін укладати угоди на тих умовах, які вони вважають за доцільне. Сторони можуть обрати як широке, так і вузьке визначення форс-мажору залежно від своїх потреб. Відповідно, особливого значення набуває ретельне та всебічне складання договорів. Англійські суди прагнуть забезпечити виконання договору, а той факт, що договір став неекономічним або комерційно недоцільним, ймовірно, не вважається форс-мажорною подією, якщо це прямо не передбачено самим договором. Питання полягає у доказуванні, тобто чи може сторона, яка покладається на застереження про форс -мажор, довести, що подія, на яку вона покладається, включена до цього застереження⁸.

Таким чином, у праві Англії форс-мажор не є загальною доктриною, а діє виключно в межах договору, тому саме точність і повнота його формулювань визначають обсяг звільнення від відповідальності. Англійські суди віддають перевагу формально-юридичному підходу, за якого переважає чіткість формулювання форс-мажорних застережень. Отже, у британському підході ключовим є верховенство волі сторін, вираженої у договорі, а не оцінка розумності чи доцільності їхніх дій у конкретній ситуації.

2. Проблематика договірної регулювання настання обставин непереборної сили в Україні

Проблема договірної врегулювання настання форс-мажорних обставин стала однією з ключових для українського бізнесу після початку пандемії COVID-19 та повномасштабної війни з 2022 року.

⁸ Jardine-Brown, R. J. Force majeure clauses under English law. Chambers and Partners. Articles, November 29, 2016. Available at: <https://chambers.com/articles/force-majeure-clauses-under-english-law> (accessed October 26, 2025).

Якщо раніше розділ про форс-мажор у договорах часто сприймався як формальність, то останні роки показали його реальне значення як інструменту правового захисту. Водночас, саме цей блок став джерелом численних труднощів: від нечітких формулювань і відсутності деталізації до різної чутливості окремих галузей до кризових подій та складності доведення причинно-наслідкового зв'язку в судах.

У цьому розділі увага зосереджена на ключових проблемах договірної регулювання форс-мажорних застережень: недостатній конкретизації умов, нечіткості процедур повідомлення та строків, відсутності альтернативних механізмів виконання зобов'язань, а також на відмінностях у сприйнятті кризових факторів різними секторами економіки.

В. Примак слушно звертає увагу на тому, що у сучасному світі сторони здебільшого мають власне бачення прогнозів, тому межа між «передбачуваними» і «непередбачуваними» обставинами є розмитою. Це особливо актуально у періоди війни, пандемій чи економічної кризи⁹.

Перш за все, варто зацентувати увагу на тому, що Цивільний кодекс України не передбачає конструкції форс-мажору, а у цивільних відносинах форс-мажор традиційно є договірною підставою звільнення від відповідальності. Базові законодавчі приписи залишаються надто загальними, позаяк вони не визначають вичерпний перелік, критерії конкретизації, процесуальні процедури чи межі застосування застережень про форс-мажор приватноправових договорах. Українські договори, як правило, містять шаблонні чи абстрактні формулювання, рідко передбачаючи деталізоване регулювання таких аспектів, як: перелік подій, інтегрованість пандемії чи воєнного стану, доказові стандарти, наслідки зупинення чи припинення договору, порядок повідомлення іншої сторони, строки дії форс-мажору, тощо.

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у постанові від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22 зауважив, що за допомогою договору сторони можуть врегулювати, зокрема: застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах; чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання такого зобов'язання. КЦС ВС вважає очевидним, що за допомогою такого універсального регулятора приватних відносин як договір його сторони можуть регулювати, зокрема: застосування конструкції

⁹ Примак В. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 45–49. С. 46. Режим доступу: <https://journal.kiev.ua/archive/2020/5/8.pdf> (дата звернення: 26.10.2025)

форс-мажору в своїх відносинах (на які випадки поширюється форс-мажор, які правові наслідки існування форс-мажору (наприклад, право на зміну чи розірвання договору); чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі договору¹⁰.

В.С. Мілаш вказує на те, що на доктринальному рівні захисне застереження визначено як умову комерційного, у тому числі зовнішньоекономічного, договору, що має особливу структурну побудову (гіпотезу, диспозицію, а іноді й санкцію), головне функціональне призначення якої полягає у стабілізації договірної дисципліни та захисті комерційних інтересів сторін шляхом розподілу між ними можливих ризиків (об'єктивного характеру), та яка, відповідно, регламентує права та обов'язки сторін при настанні обставин, що відповідають певним кваліфікаційним ознакам, а насамперед закріплює домовленість сторін щодо модифікації окремих первісних умов договору або (у разі їх відсутності) їх первісного встановлення¹¹.

Авторка вказує, що чинне законодавство передбачає можливість кореляції наслідків форс-мажору при невиконанні договірних зобов'язань на рівні самого договірного регулювання. Закріплення у договорі певних обставин, як форс-мажорних, повинно здійснюватися не довільно, а на ґрунті законодавчо визнаних кваліфікаційних ознак форс-мажору. На рівні договірного регулювання повинен визначатись строк повідомлення про настання форс-мажорних обставин стороною, для якої вони створили неможливість виконання договірного зобов'язання, а також наслідки неповідомлення несвоєчасного повідомлення) про їх наступ, у тому числі у вигляді застосування відповідних санкцій¹². Такий підхід вкотре підтверджує, що форс-мажорні застереження перш за все, виконують функцію регулятора договірних відносин, забезпечуючи баланс інтересів сторін у кризових ситуаціях. Вони дозволяють сторонам завчасно визначити перелік обставин, які можуть бути визнані форс-мажорними, порядок повідомлення про їх настання та наслідки невиконання цього обов'язку.

¹⁰ Постанова Верховного суду у постанові від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823557> (дата звернення: 26.10.2025).

¹¹ Мілаш В. С. Захисні застереження в зовнішньоекономічному договорі / В. С. Мілаш. Полтава : АСМІ, 2004. 180 с. С. 51, 64–67.

¹² Мілаш В. С. Форс-мажор як підстава звільнення від господарсько-договірної відповідальності. *Актуальні проблеми права: теорія і практика* : збірник наукових праць. Дніпро : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 45. С. 21–29.

Завдяки цьому форс-мажорні застереження сприяють стабілізації договірної дисципліни та мінімізації ризиків.

Сірко Р.Б. слушно зауважує, що потрібно передбачати не лише обставини звільнення від відповідальності за невиконання або неналежне виконання договору, а й можливість припинення зобов'язання чи розірвання договору – залежно від тривалості та складності конкретної ситуації¹³.

Дослідження договірної практики дає змогу виокремити три ключові групи проблем, з якими зіткнулися суб'єкти господарювання в Україні під час дії форс-мажорних обставин, зокрема пандемії COVID-19 та воєнних дій, а саме:

1. Недостатня деталізація та нечіткість форс-мажорних застережень у договорах.

Ще донедавна більшість українських договорів містили стандартні, короткі та доволі загальні формулювання про форс-мажор. Зазвичай це виглядало так: *«сторони звільняються від відповідальності у разі непереборної сили...»* – із переліком можливих подій, без уточнення процедур дій сторін, строків повідомлення, способів підтвердження чи наслідків для зобов'язань. Галузеві особливості також майже не враховувалися.

Пандемія COVID-19, а особливо війна, наочно показали, що така «уніфікованість» положень призводить до численних спорів. Контрагенти по-різному тлумачили саме поняття «непереборної сили», момент її настання, строки повідомлення та вимоги до доказів. У результаті суди часто змушені були спиратися не на текст договору, а на загальні норми права та конкретні обставини справи.

У цьому блоці другою проблемою постають типові недоліки у формулюваннях. Серед найпоширеніших проблем у сучасній договірній практиці: відсутність або розмитість процедур і строків повідомлення: у багатьох договорах не вказано обов'язок, форму чи строки повідомлення контрагента про настання форс-мажору; не описано наслідки несповіщення або сповіщення із затримкою: рідко можна зустріти у вітчизняних договорах прямо передбачене позбавлення права посилення на форс-мажор через несвоєчасне повідомлення; відсутність порядку та переліку доказів: або покладається на законодавче регулювання, або взагалі відсутнє; недостатня конкретизація механізмів продовження строку виконання, призупинення, розірвання чи альтернативного

¹³ Сірко Р. Б. Актуальні питання цивільно-правової відповідальності сторін за договором перевезення об'єктів перевезення транспортними засобами в сучасних умовах. *Актуальні питання юриспруденції*. 2022. № 4. С. 160–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.29>.

виконання у разі зятяжної/безстрокової дії форс-мажору. У результаті подібних недоліків суди нерідко відзначають суперечливість тлумачення між сторонами (наприклад, вказується на різне розуміння суті події або її наслідків), що веде до довготривалих спорів і непорозумінь.

2. Процедурні дефекти: повідомлення, фіксація фактів і звільнення від відповідальності.

Верховний Суд неодноразово підкреслював: повідомлення про настання форс-мажору має бути зроблене якнайшвидше після події. Хоча й форс-мажорні обставини впливають, як правило, на одну сторону договору (виконавця), але вони мають негативні наслідки насамперед для іншої сторони договору, яка не отримує його належне виконання. Отже, своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти, що не отримає вчасно товар (роботи, послуги) та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору. Водночас неповідомлення або несвоєчасне повідомлення про форс-мажорні обставини позбавляє сторону, яка порушила цей обов'язок, права посилатися на ці обставини як на підставу звільнення від відповідальності, якщо це передбачено договором (втрата стороною права посилання на форс-мажор) (подібний за змістом правовий висновок міститься у п.5.63 постанови Верховного Суду від 22.06.2022 у справі № 904/5328/21)¹⁴. Крім того, проблеми виникають і з підтвердженням факту повідомлення. Якщо договір вимагає конкретну форму (електронний документообіг, лист із описом вкладення, кур'єрська доставка), сторона повинна її дотриматися.

Третій блок проблем, з яким стикнулись сторони є відсутність або нечіткість наслідків для сторін (відстрочка, розірвання та автоматичне припинення)

Найпоширенішою проблемою є ситуації, коли у договорі не прописано (або прописано не достатньо чітко), що саме відбувається з основним зобов'язанням під час дії форс-мажору: чи відбувається автоматичне продовження терміну виконання, повне призупинення без зобов'язання щодо виконання після завершення форс-мажорних обставин, чи можлива одностороння відмова (розірвання) за ініціативою однієї зі сторін?. За відсутності належного регулювання учасники спору змушені звертатися до загальних норм цивільного законодавства, що ускладнює практичну реалізацію договору. Так, у ряді справ Верховний Суд звертає увагу на те, що форс-мажор не

¹⁴ Постанова Верховного суду від 22.06.2022 у справі № 904/5328/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105100746> (дата звернення: 26.10.2025).

звільняє сторін договору від виконання зобов'язань і не змінює строків такого виконання, цей інститут спрямований виключно на звільнення сторони від негативних наслідків, а саме від відповідальності за невиконання чи прострочення виконання зобов'язань на період існування форс-мажору¹⁵. Наслідком дії форс-мажору зазвичай стає перенесення строків виконання зобов'язань на час існування таких обставин, що фактично означає їх продовження без компенсаційних механізмів для кредитора. Щодо розірвання договору, аналіз судової практики Верховного Суду, дозволяє зробити висновок, що розірвання угоди через форс-мажорні обставини не є перспективним, позаяк судова практика показує, що форс-мажор здебільшого розглядається як підстава для призупинення виконання зобов'язань, але не для автоматичного розірвання угод. Суд акцентує на важливості використання альтернативних механізмів виконання зобов'язань і підтримує збереження угод у випадках, коли виконання можливе частково або з урахуванням змін у порядку виконання¹⁶.

Таким чином, пандемія та війна показали, що форс-мажорні застереження в українських договорах часто виконують радше декларативну, ніж стабілізуючу функцію. Це створює потребу у виробленні більш гнучких і практичних підходів до їх формулювання, що й стане предметом наступного розділу. Сучасні форс-мажорні застереження мають еволюціонувати від декларативних до інструментів договірної стабілізації, які враховують галузеву специфіку, передбачають альтернативні механізми виконання та чіткі процедури дій сторін.

3. Рекомендації щодо закріплення форс-мажорних застережень в договорах

У сучасних реаліях господарської діяльності в Україні, зокрема на фоні тривалого збройного конфлікту, частих карантинних та економічних потрясінь, питання юридичного закріплення форс-мажорних застережень у договорах постає не як формальність, а як один із ключових інструментів захисту бізнесу й забезпечення балансу інтересів сторін. Водночас, просте механічне додавання стандартної фрази про форс-мажор у договір часто виявляється недостатнім: численна судова практика свідчить, що саме зміст, структура та деталізація форс-мажорного положення багато в чому визначають його ефективність та застосовність на практиці.

¹⁵ Постанова Верховного суду у справі № 482/832/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118626712> (дата звернення: 26.10.2025).

¹⁶ Там само.

По-перше, варто визначити перелік форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), які визначаються контрагентами, виходячи зі специфіки регульованих ними відносин. Так, Законом України «Про торгово-промислові палати» передбачено широкий, але не вичерпний перелік форс-мажорних обставин. Важливо підкреслити: цей перелік не є вичерпним. Крім того, у тексті договору сторони можуть детально визначити перелік подій, які для них є форс-мажорними, і навіть встановити перелік комерційних ризиків, які ним не є (наприклад, дефолт, банкрутство, валютні коливання тощо). Оптимальним є такий підхід до складання форс-мажорного застереження: описати широкий, але невичерпний перелік подій з вказівкою *«окрема, але не виключно: ...»*; виділити окремі групи: погодні стихії, військово-політичні, соціальні, техногенні, адміністративно-регуляторні тощо; чітко прописати, які ризики не вважаються форс-мажором («винятковий перелік» або «перелік комерційних ризиків»). Якщо в договорі не зазначені форс-мажорні обставини та інші обов'язки, пов'язані з ними, тоді такі обставини визначають на підставі загальних норм законодавчих актів¹⁷.

З огляду на те, що значна кількість договорів укладається у період дії воєнного стану, доцільним є чітке відображення у тексті договору факту його існування, вказівка, що сам по собі воєнний стан не вважається форс-мажорними обставинами, оскільки сторони не обізнані щодо строків завершення воєнного стану та його правових наслідків. Так, Верховний Суд звернув увагу у постанові від 10 жовтня 2024 року у справі № 910/332/24, що укладаючи будь-який договір у період військової агресії, що триває, контрагенти мають усвідомлювати всі можливі наслідки, ризики і труднощі, пов'язані з воєнним станом, внаслідок чого бойові дії на території України більше не можуть бути розцінені самі собою як обставина, що підпадає під визначення форс-мажору¹⁸.

Отже, пункт договору може виглядати наступним чином : *«Сторони визнають та підтверджують, що цей Договір укладається під час дії в Україні воєнного стану, оголошеного 24.02.2022 року. Сторони цим підтверджують, що вказана обставина не є безумовною обставиною непереборної сили для виконання Сторонами своїх зобов'язань за цим Договором, а може бути форс-мажором лише за дотримання*

¹⁷ Данилець Д. Форс-мажор: як правильно прописати застереження в договорі?. МК Legal Service. Статті. – 2023. – Режим доступу: <https://mklegalservice.com/tpost/fxpvbcanf1-fors-mazhor-yak-pravilno-propisati-zaste> (дата звернення: 26.10.2025).

¹⁸ Постанова Верховного суду у справі № 910/332/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122272668> (дата звернення: 26.10.2025).

процедури, визначеної цим Договором.».Така деталізація має істотне практичне значення, позаяк дозволяє знизити ризики зловживань з боку сторін, які можуть намагатися безпідставно посилатися на воєнний стан як на форс-мажорні обставини. Чітке закріплення у договорі положення про те, що сам факт існування воєнного стану не є підставою для звільнення від виконання зобов'язань, нівелює можливість маніпуляцій та забезпечує передбачуваність договірних відносин.

По-друге, одним із ключових елементів ефективного форс-мажорного застереження є процедура повідомлення контрагента про настання таких обставин, а також строки і способи цього повідомлення:

1. Строки. У договорі варто чітко визначити максимальний строк (наприклад, 3, 5, 10 робочих днів з моменту настання події; при зазначенні строку в днях доцільно вказувати робочі чи календарні дні), протягом якого сторона повинна письмово повідомити іншу сторону про настання форс-мажору. Відсутність такого положення може призвести до втрати права посилатись на форс-мажор у суді, якщо таке право передбачене договором. Отже, своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти наявність вказаних обставин та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору. (подібні висновки наведені у постанові ВС від 23.08.2023 у справі № 910/6234/22)¹⁹.

Також, Верховний Суд у постанові від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21, звернув увагу на те, що потрібно розрізняти вчасне повідомлення сторони про виникнення форс-мажорних обставин (яке сторона має зробити у передбачений договором строк) від звернення до ТПП за отриманням сертифікату, яке є можливим лише після порушення виконання зобов'язання. Через це сертифікат ТПП може бути отриманий значно пізніше за дату, коли сторона з'ясувала неможливість виконання договору через вплив форс-мажорних обставин.

2. Форма. Найчастіше – письмова, із зазначенням підстави, суті обставин, дати їх виникнення, орієнтовного строку дії, наслідків для виконання зобов'язань.

3. Спосіб. Рекомендовано передбачити декілька варіантів: цінний лист з описом вкладення та повідомленням про вручення, через електронний документообіг (з підтвердженням доставки та використання електронного цифрового підпису), кур'єром, нарочно.

¹⁹ Постанова Верховного суду від 23 серпня 2023 року у справі № 910/6234/22. Верховний Суд у складі колегії суддів.. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113269474> (дата звернення: 26.10.2025).

4. Докази отримання. Особливо важливо зберігати первинні документи, квитанції, скріншоти, що підтверджують відправлення та одержання повідомлення, – це суттєво спрощує майбутнє доведення у суді. Окрім іншого, у договорі варто передбачити наслідки недотримання стороною, яка посилається на форс-мажорні обставини зазначеної вищезазначеної процедури (наприклад позбавлення сторони права посилатися на форс-мажорні обставини через несвоєчасне повідомлення, тощо).

По-третє, варто визначити компетентний орган, який засвідчуватиме обставини непереборної дії. За загальним правилом: тягар доказування наявності форс-мажорних обставин і їх впливу на конкретне зобов'язання покладається на ту сторону, яка посилається на форс-мажорні обставини. Відповідно, для доказування настання форс-мажорної обставини недостатньо формально посилатися на їх існування, адже під кожен випадок потрібен сертифікат Торгово-промислової палати України (або уповноважені нею регіональні ТПП, у якому зазначається, яке саме зобов'язання за яким договором не могло бути об'єктивно виконане внаслідок конкретної обставини. При зверненні до уповноваженого органу за отриманням сертифікату, варто пам'ятати, що форс-мажорні обставини мають індивідуальний персоніфікований характер щодо конкретного договору та його сторін. Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин. Тобто мають індивідуальний персоніфікований характер щодо конкретного договору та його сторін. (Постанови КГС ВС від 29.06.2023 у справі № 922/999/22, від 08.02.2024 у справі № 911/1786/22, від 12.03.2024 у справі № 911/2635/22, від 20.06.2024 у справі № 910/1779/23, від 09.04.2024 у справі № 905/342/23)²⁰. Кожне договірне зобов'язання, яке не може бути виконане внаслідок настання обставин непереборної сили – окремий сертифікат ТПП. Втім, не потрібно забувати, що сертифікат ТПП не є єдиним доказом існування форс-мажорних обставин; обставини форс-мажору мають оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності

²⁰ Постанова Верховного суду від 09.04.2024 у справі № 905/342/23. Верховний Суд у складі колегії суддів.. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118356269> (дата звернення: 26.10.2025).

з іншими доказами (подібні висновки викладені у постанові Верховного Суду від 07.06.2023 у справі 906/540/22)²¹.

По-четверте, встановлення строку дії форс-мажорних обставин, протягом якого договір зберігає чинність, а також порядок дій сторін у випадку, якщо дія форс-мажору триває після закінчення погодженого терміну. Верховний суд у постанові від 13 березня 2024 року у справі 686/16312/22, звернув увагу, що оскільки у договорі сторони домовилися про те, що строк, встановлений для виконання стороною зобов'язань за договором, продовжується на період, аналогічний періоду дії для такої сторони форс-мажорних обставин, та визначили, що якщо дія форс-мажорних обставин продовжується більш ніж один місяць, сторони можуть змінити умови договору чи вимагати його розірвання. Тобто учасники обороту визначили, як форс-мажор впливає на строки виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі договору, та правові наслідки існування форс-мажору (право на зміну чи розірвання договору). Тобто, з огляду на економічну доцільність та мінімізацію негативних наслідків існування обставин непереборної сили, сторонам договірних відносин варто визначити термін, на який договірні зобов'язання відтермінуються, а також дії сторін у випадку його впливу, у разі довготривалого існування таких обставин, закріпивши право сторін як на зміну умов договору, так і на його розірвання.

У контексті зазначених рекомендацій, на увагу заслуговує аналіз та оцінка подібних за своєю суттю рішень зарубіжних та вітчизняних судів, у тому числі касаційних, щодо мінімізацію збитків дії обставин непереборної сили та альтернативного, не передбаченого договором виконання.

Доктрина загального права про mitigation (мінімізацію збитків), зокрема, англійське право вимагає від потерпілої сторони вживати розумних заходів для зменшення своїх збитків після порушення. Цей принцип, відомий як «зобов'язок мінімізації збитків», відображає загальний підхід англійського права, спрямований на економічну ефективність та справедливість. Відповідно до цього принципу: потерпіла сторона не може вимагати відшкодування збитків, яких можна було б уникнути шляхом вжиття «розумних зусиль»; розумні витрати, понесені при спробі зменшити збитки, можуть бути включені до суми відшкодування; потерпіла сторона не зобов'язана вживати надмірних або обтяжливих заходів для зменшення збитків. У комерційних спорах цей принцип часто

²¹ Постанова Верховного суду від 07.06.2023 у справі 906/540/22. Верховний Суд у складі колегії суддів.. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972413> (дата звернення: 26.10.2025).

вимагає від позивача пошуку альтернативних угод або постачальників після порушення контракту²².

Так, у справі *Channel Island Ferries Ltd v Sealink United Kingdom Ltd* суд встановив, що сторона, яка бажає скористатися положенням про форс-мажор, «повинна не лише довести, що підпадає під дію відповідного застереження, але й показати, що вона вжила всіх розумних заходів для уникнення його застосування або пом'якшення його наслідків»²³. У справі *Seadrill Ghana Operations Ltd v Tullow Ghana Ltd* (2018), суд підкреслив, що при оцінці «розумних зусиль» для пом'якшення наслідків сторона має враховувати інтереси обох контрагентів, а не лише власні, а також важливість правового й фактичного контексту для визначення розумності. На увагу заслуговує також справа *Kawasaki Steel v Sardoil (the Zuiho Maru)* (1977), яка з огляду на обставини стосувалася доктрини “frustration” (марність договору), суд постановив, що фрахтувальник може і повинен знайти альтернативний вантаж, якщо первісний затримано чи знищено. Подібний підхід може застосовуватися і до форс-мажору²⁴. У справі *British Westinghouse Co v Underground Electric Ry Co* (1912), суд зазначив, що сторона, яка зменшує збитки, не зобов'язана робити кроки, які розумна та обачна особа зазвичай не робила б у ході своєї господарської діяльності²⁵.

Тобто, зарубіжні колеги вважають, що mitigation (мінімізація збитків) є передумовою для застосування форс-мажору: сторона може посилається на форс-мажор лише за умови, що вона вжила розумних заходів для мінімізації його наслідків. Ігнорування цього обов'язку може позбавити права на звільнення від відповідальності та призвести до кваліфікації дій як порушення договору з істотними фінансовими ризиками. Таким чином, вони констатують, що mitigation (мінімізація збитків) слід розглядати як фундаментальний елемент доведення форс-мажору, а тягар доказування покладається на сторону, яка на нього посилається.

²² HFW. Force Majeure – Now What? A Three-Step Framework for Mitigation. HFW Litigation, May 2020. Available at: <https://www.hfw.com/app/uploads/2024/04/002074-HFW-Litigation-Force-Majeure-Now-What-A-Three-Step-Framework-for-Mitigation-May-2020.pdf> (accessed October 26, 2025).

²³ CHANNEL ISLAND FERRIES LTD. v. SEALINK U.K. LTD.. Lloyd's Law Reports – 1988. Режим доступу: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=150490&environment=prod#LLR:1988010323> (дата звернення: 26.10.2025).

²⁴ Kawasaki Steel Corp. v. Sardoil (The Zuiho Maru) [1977] 2 Lloyd's Rep. 552. Lloyd's Law Reports. – 1977. Режим доступу: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=147657> (дата звернення: 26.10.2025).

²⁵ British Westinghouse Electric & Manufacturing Co. v. Underground Electric Railways Co. of London [1912] AC 673 (HL). IPSA LOQUITUR. Режим доступу: <https://ipsaloquitur.com/contract-law/cases/british-westinghouse-electric-underground-electric-railways/3> (дата звернення: 26.10.2025).

Подібні правові висновки зроблені Верховним Судом у національній правозастосовчій практиці, а саме у постанові Касаційного господарського суду від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21 суд дійшов висновку, що самостійно прийняті стороною рішення (наприклад, наказ про простій) не можуть вважатися доказом наявності форс-мажорних обставин. Це пояснюється тим, що такі рішення є внутрішніми актами підприємства і не відображають зовнішніх, об'єктивних обставин, які б вплинули на виконання договору. Заявник, укладаючи договір у період пандемії COVID-19, повинен був оцінити можливі ризики, зокрема, й можливість невиходу на роботу частини персоналу (через хворобу, відпустки тощо). Відсутність доказів того, що сторона вживала заходів для мінімізації наслідків пандемії, свідчить про відсутність об'єктивного характеру форс-мажору.

Як підсумок, як практика англійських та українських судів, так і сучасні доктринальні підходи одностайно підкреслюють, що обов'язок мінімізації негативних наслідків (mitigation) становить ключову передумову для посилання на форс-мажор. Сторона не може обмежитися лише посиланням наявності непереборних обставин: вона зобов'язана довести, що вжила всіх розумних і належних заходів для зменшення їхнього впливу. Доказування таких обставин передбачає належне документування здійснених дій, оцінку можливих альтернатив та підтвердження відсутності реальних шляхів виконання зобов'язання. Відтак, mitigation постає своєрідним «процесуальним фільтром» до застосування форс-мажору, а його відсутність може позбавити сторону права на звільнення від договірної відповідальності.

Щодо можливості альтернативного, не передбаченого договором виконання: у 2024 році Верховний суд Великої Британії ухвалив рішення у справі RTI Ltd v MUR Shipping BV ([2024] UKSC 18), яке визначило важливі аспекти застосування положень про форс-мажорні обставини в міжнародних комерційних контрактах, зокрема, межі розумних (належних) зусиль (переклад “reasonable endeavour” з англійської) для сторони, яка зазнала впливу форс-мажорних обставин, зокрема, і можливість позадоговірного (альтернативного) виконання нею зобов'язань для їх подолання. У цій справі спір виник через невиконання контракту: одна сторона посилалася на форс-мажор (неможливість платежів у валюті через санкції), інша наполягала, що існував альтернативний спосіб виконання зобов'язань (оплата в іншій валюті)²⁶. Тобто, навіть за настання форс-мажору, сторона не звільняється від

²⁶ RTI Ltd (Respondent) v. MUR Shipping BV (Appellant) [2024] UKSC 18. Supreme Court of the United Kingdom. – Режим доступу: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2022-0172> (дата звернення: 26.10.2025).

обов'язку робити все розумно можливе для мінімізації можливих негативних наслідків для контрагента та/або виконання зобов'язання іншими (альтернативними) засобами: наприклад, шукати альтернативних постачальників, шляхи доставки, резервні потужності, домовлятися про строкові зміни або точкові перегляд умови. Ключові висновки у цій справі: для того, щоб мати можливість посилаватися на застереження про форс-мажор, і за умови, що немає чітких формулювань про протилежне в договорі: (1) договірні положення про форс-мажор можуть бути застосовані стороною тільки тоді, коли при посиланні на них вона доведе, що ці невідворотні обставини (подія або стан речей) були поза її належним контролем і не могли бути уникненні шляхом вжиття «розумних зусиль», а реалізація стороною «розумних зусиль» для подолання форс-мажорних обставин не передбачає прийняття пропозиції щодо позадоговірного (альтернативного) виконання зобов'язань – якщо сторони не домовилися про інше, (2) питання причинно-наслідкового зв'язку між невиконанням зобов'язання та непередбачуваними обставинами вирішується з урахуванням положень договору, (3) ключове питання при аналізі договірних положень щодо «подолання» – якщо форс-мажорні обставини могли бути подолані за допомогою «розумних зусиль» постраждалої сторони, то сторона не може покладатися на них для уникнення відповідальності за невиконання зобов'язань, у свою чергу, пропозиція позадоговірного виконання не «долає» перешкоду, оскільки вона не має відповідного причинно-наслідкового зв'язку²⁷. Таким чином, визначеність і повнота договірних формулювань повинні мати пріоритет над широким тлумаченням категорії «розумні зусилля», адже ця категорія за своєю природою містить елемент невизначеності у взаємовідносинах сторін.

Подібне за висновками Верховного Суду у постанові від 13 грудня 2023 у справі № 922/193/23, відповідно до якого відповідач, посилаючись на форс-мажорні обставини (військову агресію РФ), скористався передбаченим договором правом на його одностороннє припинення, тоді як позивач наполягав, що навіть за наявності форс-мажору відповідач мав шукати альтернативні способи виконання зобов'язань або довести неможливість їх виконання іншим шляхом. Верховний Суд дійшов висновку про те, що сторона, яка звільняється від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань в силу об'єктивних непереборних обставин (застосовує положення про форс-мажор) – має слідувати

²⁷ Порівняння окремих елементів категорії форс-мажор в судовій практиці Великої Британії та України. *Юридична газета online*. Режим доступу: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/insh/porivnyannya-okremih-elementiv-kategoriyi-forsmazhor-v-sudoviyi-praktitsi-velikoyi-britaniyi-ta-ukrayi.html> (дата звернення: 26.10.2025).

договірним положенням, зокрема, і припинити їх якщо це передбачено договором (дозволена межа розумних зусиль), а не вишукувати альтернативні можливості їх виконати, якби того не хотілося іншій стороні, а тим більше – не доводити їх наявність у випадку спору за умови, що договір містить положення про можливість одностороннього припинення (розірвання), і сторона реалізувала його²⁸.

Таким чином, у проаналізованих рішеннях суди дійшли єдиного висновку: положення про «розумні зусилля» не покладає на сторону, яка зазнала впливу форс-мажорних обставин, обов'язку приймати виконання договору на умовах, відмінних від первісно погоджених; відповідно, інша сторона не може вимагати альтернативного виконання, якщо воно прямо не передбачене договором. При цьому суди підкреслили значення принципу свободи договору, що охоплює й право відмовитися від позадоговірного виконання, а також наголосили на необхідності чіткого формулювання у договорах положень щодо подолання наслідків форс-мажору, зокрема шляхів мінімізації його впливу, можливості внесення змін до договору чи його припинення у зв'язку з тривалою дією таких обставин.

Простежується чітка тенденція як в українській, так і в зарубіжній судовій практиці до послідовного визнання значення «розумних зусиль» та мінімізації наслідків як невід'ємних елементів правозастосування у сфері форс-мажорних обставин. Констатація цих підходів у судових рішеннях свідчить про необхідність їхнього нормативного закріплення безпосередньо у форс-мажорних застереженнях договорів. Особливої актуальності це набуває у сфері міжнародних контрактів, де різні правові системи можуть по-різному тлумачити межі та зміст обов'язку сторін щодо мітгейшн. Включення відповідних положень до договірних умов не лише зменшує ризик правової невизначеності, але й забезпечує передбачуваність та баланс інтересів сторін у випадку настання надзвичайних і непередбачуваних подій.

Отже, правильно структуроване, сформульоване форс-мажорне застереження – це не лише спосіб мінімізувати ризики або звільнення сторони від негативних наслідків, а саме від відповідальності за невиконання чи прострочення виконання зобов'язань на період існування форс-мажору, це й показник рівня договірної культури бізнесу, вміння вчасно прораховувати й фіксувати ризики, позаяк є інструментом цивілізованого врегулювання конфліктів. Притримуючись наведених рекомендацій, а також регулярно адаптуючи свої договори до реалій

²⁸ Постанова Верховного суду від 13.12.2023 у справі 922/193/23. Верховний Суд у складі колегії суддів. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115746261> (дата звернення: 26.10.2025).

ринку, бізнес отримує в руках дієве юридичне знаряддя у надзвичайних ситуаціях, а суди – чіткі договірні умови для захисту справедливості та балансу інтересів сторін.

ВИСНОВОК

Застосувавши компаративний метод при аналізі формулювань, тлумачень та судової практики щодо форс-мажорних застережень у країнах систем загального та континентального права, на прикладі Великобританії, США та України вбачається, що країни англосаксонської системи права тяжіють до формального бачення форс-мажорних застережень, що, у свою чергу, забезпечує передбачуваність і стабільність договірних відносин. Сторони, укладаючи договори, на основі внутрішнього їх волевиявлення самостійно визначають форс-мажорні застереження, оскільки саме формулювання має вирішальне значення: від того, наскільки воно чітке й продумане, залежить звільнення від відповідальності.

Водночас, практика закріплення форс-мажорних застережень в Україні обмежується включенням у договір загальних положень про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили), виходячи з норм Цивільного кодексу України, а також спеціальних законів. Таких підхід вітчизняних учасників цивільного обороту, як свідчить практика, призвела до правової невизначеності, неврегульованості відносин за настання таких обставин, і як результат, велика кількість судових спорів, обтяжених додатковими витратами. Це зумовлює потребу у виробленні більш адаптивних та практично орієнтованих підходів до конструювання форс-мажорних застережень, що враховуватимуть галузеву специфіку, можливість застосування альтернативних механізмів виконання зобов'язань і чітко визначені процедури дій сторін.

Сторони цивільних правовідносин, реалізуючи свободу договору, вправі сформулювати форс-мажорні застереження, з метою мінімізації негативних наслідків при настанні невідворотних та непередбачуваних обставин. Належним чином структуроване та змістовно деталізоване форс-мажорне застереження наразі має бути не просто пунктом чи розділом договору між контрагентами, а бути дієвим інструментом управління майбутніми ризиками, спрямованим на зниження правової невизначеності шляхом деталізації його положень, балансування інтересів та зміцнення договірної дисципліни.

АНОТАЦІЯ

Автором досліджуються форс-мажорні застереження як ключовий інструмент забезпечення стабільності договірних відносин у національному та міжнародному праві. Порівняльний аналіз англійського та українського підходів демонструє, що у праві Англії та США форс-мажор не є загальною доктриною, а діє виключно в межах договору, що зумовлює особливу увагу до точності формулювань. Судова практика підтверджує пріоритет формально-юридичного підходу, який забезпечує передбачуваність і стабільність договірних відносин. Українська практика, навпаки, засвідчила декларативний характер багатьох положень, які виявилися недостатньо ефективними під час пандемії та воєнного стану. Обґрунтовується необхідність еволюції таких застережень від загальних декларацій до інструментів договірної стабілізації, які враховують галузеву специфіку та передбачають альтернативні механізми виконання. Автор надає рекомендації щодо формулювання форс-мажорних застережень та підкреслює, що правильно структуроване форс-мажорне застереження є показником рівня договірної культури бізнесу та дієвим інструментом цивілізованого врегулювання конфліктів.

Література

1. Lukashuk I. I. International Law in a Period of Transition. *American Journal of International Law*. 1989. Vol. 83, № 3. P. 513–518. DOI: <https://doi.org/10.2307/2203309>.
2. Texas Supreme Court, No. 21-0461 April 22, 2023. Режим доступу: <https://cases.justia.com/texas/supreme-court/2023-21-0461.pdf?ts=1682086273/> (дата звернення: 26.10.2025).
3. Kel Kim Corporation v. Central Markets, Inc. Court of Appeals of the State of New York. 21.12.1987. 70 N.Y.2d 900. Режим доступу: <https://www.casemine.com/judgement/us/59148c0eadd7b0493452bfe3> (дата звернення: 26.10.2025).
4. JN Contemporary Art LLC v. Phillips Auctioneers LLC, No. 21-32 (2.2022). Justia, 2022. Режим доступу: <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca2/21-32/21-32-2022-03-23.html> (дата звернення: 26.10.2025).
5. Lease Agreement between ARE-MA Region No. 75, LLC and Constellation Pharmaceuticals, Inc. 13.11.2020. Justia. Business Contracts. Режим доступу: <https://contracts.justia.com/companies/constellation-pharmaceuticals-inc-3482/contract/157336/#clause-id-320072/> (дата звернення: 26.10.2025).

6. Amended and Restated Rights Agreement between New York City REIT, Inc. and Computershare Trust Company, N.A. 17.08.2020. Justia. Business Contracts. Режим доступу: <https://contracts.justia.com/companies/new-york-city-reit-inc-4682/contract/125728/#clause-id-236385/> (дата звернення: 26.10.2025).

7. Equipment Sale Agreement between U.S. Well Services, LLC and Python Holdings, LLC. 30.09.2021. Justia. Business Contracts. Режим доступу: <https://contracts.justia.com/companies/us-well-services-inc-5502/contract/201653/#clause-id-426358> (дата звернення: 26.10.2025).

8. Jardine-Brown R. J. Force majeure clauses under English law // Chambers and Partners. Articles. 29.11.2016. Режим доступу: <https://chambers.com/articles/force-majeure-clauses-under-english-law> (дата звернення: 26.10.2025).

9. Примак В. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 45–49. Режим доступу: <https://journal.kiev.ua/archive/2020/5/8.pdf> (дата звернення: 26.10.2025).

10. Постанова Верховного суду у постанові від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823557> (дата звернення: 26.10.2025).

11. Мілаш В. С. Захисні застереження в зовнішньоекономічному договорі. Полтава : АСМІ, 2004. 180 с.

12. Мілаш В. С. Форс-мажор як підстава звільнення від господарсько-договірної відповідальності. *Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць*. Дніпро : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 45. С. 21–29.

13. Сірко Р. Б. Актуальні питання цивільно-правової відповідальності сторін за договором перевезення об'єктів перевезення транспортними засобами в сучасних умовах. *Актуальні питання юриспруденції*. 2022. № 4. С. 160–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.29>.

14. Постанова Верховного суду від 22.06.2022 у справі № 904/5328/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105100746> (дата звернення: 26.10.2025).

15. Постанова Верховного суду у справі № 482/832/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118626712> (дата звернення: 26.10.2025).

16. Постанова Верховного Суду у справі № 910/15264/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106078967> (дата звернення: 26.10.2025).

17. Данилець Д. Форс-мажор: як правильно прописати застереження в договорі?. МК Legal Service. Статті. 2023. Режим доступу: <https://mklegalservice.com/tpost/fxpvbcanf1-fors-mazhor-yak-pravilno-propisati-zaste> (дата звернення: 26.10.2025).

18. Постанова Верховного Суду від 22.06.2022 у справі № 910/332/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122272668> (дата звернення: 26.10.2025).

19. Постанова Верховного Суду від 23.08.2023 у справі № 910/6234/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113269474> (дата звернення: 26.10.2025).

20. Постанова Верховного Суду від 09.04.2024 у справі № 905/342/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118356269> (дата звернення: 26.10.2025).

21. Постанова Верховного Суду від 07.06.2023 у справі № 906/540/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972413> (дата звернення: 26.10.2025).

22. HFW. Force Majeure Now What? A Three-Step Framework for Mitigation. *HFW Litigation*. May 2020. Режим доступу: <https://www.hfw.com/app/uploads/2024/04/002074-HFW-Litigation-Force-Majeure-Now-What-A-Three-Step-Framework-for-Mitigation-May-2020.pdf> (дата звернення: 26.10.2025).

23. CHANNEL ISLAND FERRIES LTD. v. SEALINK U.K. LTD.. *Lloyd's Law Reports*. 1988. Режим доступу: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=150490&environment=prod#LLR:1988010323> (дата звернення: 26.10.2025).

24. Kawasaki Steel Corp. v. Sardoil (The Zuiho Maru) [1977] 2 *Lloyd's Rep.* 552. *Lloyd's Law Reports*. 1977. Режим доступу: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=147657> (дата звернення: 26.10.2025).

25. British Westinghouse Electric & Manufacturing Co. v. Underground Electric Railways Co. of London [1912] AC 673 (HL). *IPSA LOQUITUR*. Режим доступу: <https://ipsaloquitur.com/contract-law/cases/british-westinghouse-electric-underground-electric-railways/3> (дата звернення: 26.10.2025).

26. RTI Ltd (Respondent) v. MUR Shipping BV (Appellant) [2024] UKSC 18. *Supreme Court of the United Kingdom*. Режим доступу: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2022-0172> (дата звернення: 26.10.2025).

27. Порівняння окремих елементів категорії форс-мажор в судовій практиці Великої Британії та України. *Юридична газета online*. Режим доступу: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/porivnyannya-okremih-elementiv-kategoriyi-forsmazhor-v-sudoviy-praktici-velikoyi-britaniyi-ta-ukrayi.html> (дата звернення: 26.10.2025).

28. Постанова Верховного Суду від 13.12.2023 у справі № 922/193/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115746261> (дата звернення: 26.10.2025).

Information about the authors:

Bohdanova Valeriia Volodymyrivna,

Postgraduate Student

Koretsky Institute of State and Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine

4, Trokhsviatytska str., Kyiv, 01601, Ukraine

ORCID: 0009-0002-1956-7632

Scientific Supervisor:

Venetska Maryna Vitaliivna,

Candidate of Juridical Sciences,

Senior Researcher at the Department of Civil Law Sciences
Koretsky Institute of State and Law of the National Academy
of Sciences of Ukraine

4, Trokhsviatytska str., Kyiv, 01601, Ukraine